

חמדעת

כתב עת רב-תחומי

כרך י

עורכים

ד"ר אסתר אזולאי

ד"ר ישעיהו בן-פזי

חמדת הדרום
מכללה אקדמית לחינוך
HEMDAT HADAROM
College of Education

מלאכים בשמי שאגאל

רות דורות*

"כששאגאל מצייר אין לדעת אם הוא ישן או ער או מהיכן הוא שואב את דימויו. באיזשהו מקום במוחו נמצא כנראה מלאך".
(פאבלו פיקאסו)

מלאך הוא ישות נטולה צורה גופנית,¹ מכונפת, רוחנית, שמימית ועל-טבעית, אשר גילה ומינה אינם ברורים השייכת ל"פמליה של מעלה", סמל לטוהר, צדק ורחמים. תפקידה לגשר בין הכוח העליון למציאות האנושית על פני האדמה והמלאך מהווה גשר בין העולם הרוחני לגשמי. על פי הנאמר באיוב (לח, ד-ז), אנו למדים כי המלאכים נבראו טרם בריאת העולם כפי שמתואר בספר בראשית. לפי גרסה אחרת, ביום הראשון לבריאת העולם נבראו מלאכי החסד הנהנים מקיום נצחי כבני אלמוות, ביום השני - מלאכי הדין ובכללם מלאך המוות וביום החמישי - יתר המלאכים.²

מערכות האמונה של שלוש הדתות המונותאיסטיות - היהדות, הנצרות והאסלאם - חולקות אמונות ודעות שהן אבני יסוד בתפישת עולמן. שלושתן מאמינות בקיומם של מלאכים כיצורים חסרי גוף שנבראו מאור³ השוכנים בשמים וממלאים תפקידים שהאל מטיל עליהם: אמירת דברי הלל ושבח לאל, מסירת דבר האל לאדם, השגחה עליו והתנהלות העולם. בדבר מרכזיותם וחשיבותם של המלאכים קיימים הבדלים בין הדתות.

בייחוד ביהדות ובדתות המאמינות באל אחד נתפש האל כטרנסנדנטי ובלתי נגיש ישירות לבני האדם. לשם כך קיימים המלאכים המשמשים חלק מצבא השמים ומוסרים את דבר האל לבני האדם בדומה לנביא. בסיפורי המקרא אנו פוגשים בהתגלויות של מלאכים באירועים מרכזיים ובלתי נשכחים: שלושת המלאכים שהתארחו באוהלו של אברהם ובישרו על לידתו העתידית של יצחק, המלאכים שנגלו ליעקב בחלומו, המלאך שנגלה להגר במדבר, המלאך שהציל את יצחק

* עריכת המאמר ותרגום המובאות: נילי לאופרט

1 צחי הרשקוביץ, "הנה אנכי שולח מלאך", 2011.

: <http://www.kipa.co.il/jew/pash/52/42813.html>

"המלאכים, קובע ראב"ע, הינם נטולי צורה גופנית, וממילא אין שום אפשרות לראותם במעטה גופני. עם זאת, מצאנו בתולדות ישראל תיאורים מדברי הנביא על כך שנצפו מלאכים. מלאכים אלה, לפי ראב"ע, נראו בעין השכל. הקב"ה יצר את המלאכים כך שלא יהיה ניתן לראותם אלא רק על ידי חיבור נפשי עמוק אליו, חיבור שמעניק לנפש יכולת לראות. זאת ממש כמו האור החיצוני שבהתחברו עם האור הפנימי של העין מחולל את תהליך הראייה".

2 bigosite.tapuz.co.il/Sites

3 יעקב שביט, דפנה מוסקוביץ, צאלח סואעד, "המלאכים באמונה המונותאיסטית".

<http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=10782>

באירוע העקדה. כדי לזהותם נזקק האדם לתפישה על-חושית מאחר שגופם אינו עשוי מהיסודות הבסיסיים של ישויות פיזיות. על-כן קיימים הבדלים ביכולת ההבחנה בהם ובמיוחד כשבכוחם של אלה להיות אף רואים ואינם נראים.

ביהדות נודעים מלאכי השרת המזמרים לפני האל זמירות הלל והודיה פעם אחת ביום. הם משרתים ב"משמרות"⁴ והם שרים בזמנים קבועים ביום או בלילה. סוגי התהילה ששרים המלאכים משקפים את מעמדם הרוחני ובתור משרתיו ושליחיו של הקב"ה ממלאים הם מטלות. למלאכים כינויים שונים: אלוהים (שמואל א כח, יג), בני אלוהים (איוב א, ו); קדושים (תהילים פט, ח) ולעתים - איש (בראשית לב, כה-כט). כינוי ייחודי נוסף הוא כרובים שמקורו באלה המוצבים על ארון הברית בתוך קודש הקודשים, על פתח גן העדן ואלה הסובבים את המרכבה האלוהית בחזיונות ישעיהו ויחזקאל. בכללם גם השרפים, יצורי-על העשויים מחומר שורף, ולכל אחד מהם שש כנפיים. בשתיים מכסים הם את פניהם, בשתיים את רגליהם ובשתיים מעופפים. הם סובבים את כס האל ומזמרים קדושתו. קיימים גם האופנים ודמותם כגלגל עשוי בתוך גלגל והם מלאי עיניים. ונכלל בכך אף השטן המופיע בספר איוב. מתיאורים בתנ"ך נראה שהמלאכים יכולים לעטות דמויות שונות בהתאם לשליחותם. בדרך כלל הם מופיעים בדמות אדם שאינה מסגירה את טבעם האמיתי. לעתים הם בדמות אש הנגלית למשה בסנה או עמוד אש ההולך לפני בני ישראל בצאתם ממצרים או רכב האש וסוסי האש שהגנו על אלישע. בסיפורי התנ"ך הם לובשים צורה או פושטים צורה בהתאם לשליחותם. ייתכן אף שיופיעו בלא דמות אלא בצורת רוח.

המלאכים נחלקים למלאכי בשורה או מלחמה, רפואה או חבלה, למאירי פנים או זועפים. ספר הזוהר מבחין בין מלאכי החסד למלאכי הדין. המלאכים הפועלים לפי מצוות האל מביאים עמם על האדם את הטוב או את הרע, ואילו מלאכי החבלה המשחיתים נושאים עמם רק את הרע על פי טבעם שלהם - בדומה לאלה שהפכו את סדום ועמורה. אצל הנביאים המאוחרים יחזקאל, זכריה ודניאל (המשויכים לגלות בבל) מתחילים להופיע המלאכים בחזיון-הנבואה או בחלום ובו הם מוסרים לנביא מידע ומבארים לו סתומות. לפי הרמב"ם,⁵ המלאך המופיע בתנ"ך ובספרות חז"ל הוא לעתים ישות שכלית רוחנית הנבדלת מחומר. המלאכים כולם שייכים לאחת מעשר דרגות המתייחסות למידת הבנתו של המלאך את האל וביניהם יש המיטיבים להבין את אלוהים ואת דרכיו יותר מאחרים.

בין המלאכים המוזכרים במקרא בשמותיהם נמנים: גבריאל - מלאך אש, שר הגבורה, שר הדין ולו מיוחסים תפקידי השגחה על כל בני האדם ובמיוחד בשנתם

4 ברוך ש. דוידסון, "מה הם מלאכים?", http://www.he.chabad.org/library/article_cdo/aid/699753/jewish/-.htm

5 יצחק אהרון, "שלח לי מלאך", מרכז "חכמה", 2016.
http://kabalalah.co.il/%D7%A9%D7%9C%D7%97_%D7%9C%D7%99_%D7%9E%D7%9C%D7%90%D7%9A

והוא המבצע את שיפוטיו החמורים של אלוהים; רפאל - מלאך החסד ועליו מוטלת האחריות לרפא; מיכאל - מלאך חסד ורוח, שר אמנות הזמרה, הציור והבריאה - שומר על עם ישראל כולו וממונה על שליחויות שהן ביטויי החסד האלוהי; אוריאל - מלאך דין, אור ותבונה המופקד על צבא מלאכי האל והשאול. אחת ממטלותיהם של המלאכים היא לשאת אל כס האלוהים את מילות התפילה ולימוד התורה. יש כאלה הנוצרים למשימה ממוקדת ועם השלמתה הם חדלים מלהתקיים. ויש שיצר האדם. אלה נוצרים מהאנרגיה האינטלקטואלית והרגשית שאדם משקיע בקיומה של המצווה, או לחלופין זו המושקעת בביצוע החטא.⁶ אדם המקיים מצווה אפוא בורא מלאך טוב. הם עצמם אינם חוטאים על שום שהם נטולי יצר הרע וחסרים בחירה חופשית. ארבעת מלאכים אלה מסמלים את ארבע רוחות השמים וארבעת הנהרות היוצאים מגן העדן.⁷ על פי הקבלה, מסמלים הם גם את ארבעת יסודות היקום: אש, מים, אוויר ואדמה.⁸

אסלאם⁹ הגיעה האמונה במלאכים מן היהדות, וגם בה תפקידם הוא להלל ולשבח את האל. גבריאל גילה למוחמד את דבר האלוהים. שומה על המלאך השומר על כל אדם לתעד את מעשיו לקראת יום הדין. מלאכים נוספים מופקדים על התקיעה בשופר המבשר על יום הדין, על גן העדן ועל הגיהנום. יש המפקחים על זריחת גרמי השמים, ירידת הגשמים ועוד.

אף הנצרות¹⁰ קיבלה את מסורת המלאכים מהיהדות וגם בברית החדשה נועד להם תפקיד חשוב ועיקרי - להלל ולשבח את האל, להקיפו, לסגוד לו ולשרתו. המלאך הוא המביא את הבשורה למריה בדבר הולדת ישו; המלאך גבריאל הוא המבשר לזכריה ואלישבע על לידתו העתידית של בנם - יוחנן המטביל. בנצרות קיימת האמונה כי לכל אדם מלאך השומר עליו. על פי אמונה זו, שני שלישים מהמלאכים מרדו באלוהים עקב גאווה, קנאה ותחרות ביניהם. בעבור חטאם נעשו מלאכי חבלה.

גם באמנות מקבלים המלאכים ביטוי. היחס והקשר אליהם משתנים בתקופות השונות. ככל שאנו מתרחקים מהאמונה השלמה והתמימה, אנו מתרחקים גם מתפישת המלאך כישות דתית או בעלת תכונות "מלאכיות". על כן בימי הביניים תפישתו של האמן את המלאכים היא תמימה ובאה ממקום של אמונה באל ובכוחם של אלה ללוות את האדם, להדריכו ולהגן עליו. פסל המלאך המחייך של ריימס *The Smiling Angel of Reims* 1236-1245 מדגים את היות המלאך ציר אנכי הקושר בין מעלה ומטה. אמונתו של האמן ששמו או זהותו אינם ידועים אינה מותירה ספק בעידן הגותי בדבר אמונה בעולם המלאכים. חיוכו של המלאך המהווה

6 ש.ש.

7 ש.ש.

8 ש.ש.

9 יעקב שביט, דפנה מוסקוביץ, צאלח סואעד, "המלאכים באמונה המונותאיסטית".

10 ש.ש.

סיבה לפרסומו אופייני למה שנקרא בלשון העם: "חיוך מלאכי" - מסביר פנים המבטא חסד ורחמים. הופעתו כדמות בעלת כנף אחת המזכירה בן אנוש מקבלת ערך מוסף באמצעות הפרטים העיצוביים השונים המצביעים על כיוון מעלה ומטה. למשל עיצובה של הכנף המסוככת על הצופה פונה מעלה ומטה, ואילו הפתח ליד צווארו של המלאך פונה מעלה ובה עת מצביע גם כלפי מטה. ככל שאנו מתקרבים אל העולם המודרני האמונה התמימה תפנה את מקומה לביקורת, לספק, לציניות ולעיתים אף ללעג. באופן פרדוקסלי, למרות האמור, קיימת נטייה במאה העשרים והעשרים ואחת לעסוק בעל-טבעי, במיסטיקה וברוחני. מקורות הגישה השכלתנית עוד במאה השמונה עשרה והתשע עשרה ומתעצמת במאה העשרים בשל התפתחות הטכנולוגיה והמדע, והיא יוצרת ריק וניכור אצל האדם המודרני כמו גם נהייה אחר המטריאליזם. כדי למלא ריק זה פונה האדם אל המקורות העל-טבעיים המוזכרים, אל דתות רחוקות או אזוטריות ואף לקתות. בין עיסוקים אלה משתבץ גם התחום העוסק במלאכים.

באמנות הנוצרית הקדומה מתוארים מלאכים כעלמים לבושים בגד לבן ארוך. כנפיהם - מקורם בהשפעת פסלים מיוון העתיקה כִּזֶּה של נִיִּקִי הַמְכּוּנֶפֶת - אלת הניצחון. לעתים מכתרת את ראשם הילה ובידם שרביט או מגילה ושכיח לראותם אוחזים בכלי נגינה.

ברנסנס מרבים לתאר, בנוסף למלאכים הצעירים הקשורים לנושאי הדת, גם את הפוטו - מלאך האהבה - קופידון.

במאה העשרים אין מאמינים עוד בתמימות במלאכים כבימי הביניים למרות ההתעניינות בהם. *במלאך השכחן* לפול קלה Paul Klee *The Forgetful Angel* 1939, על אף צניעותו, האיכות האינטימית הגלומה בו והפשטות הנוצרת בעיקר בשל המינימליזם מורגשות ספקנות וביקורתיות בדבר אמונה בקיומו של המלאך. על אף שמו הוא נראה יותר כמלאך צייתיני הסר לְמרות ושתי הכנפיים מצביעות כלפי מעלה. כולו מרוכז והוא קשוב קשב רב עד כדי כך שחלק מהכנף השמאלית נעשית אווון.

בדומה לתפקידי המלאכים בשמים הם מקבלים תפקידים שונים גם באמנות: מלאך הבשורה המודיע למריה על הולדת ישו: *אם וילד* *Mother and Child* פרה אנג'ליקו Fra Angelico 1430; *המלאכים השרים במזבח של גנט*, *Angels Singing in the Altar Piece* האחים ואן אייק *The Van Eyke Brothers* 1432; מלאכים המלווים את מריה וישו *במדונה עם ילד ושני מלאכים* *Fra Lippo - Madonna and Child with Two Angels* פרה ליפו ליפי *Lippi* 1450-1465; שכיחים גם מלאכי האהבה - הלא הם הקופידונים היורים את חציהם באמצעות הקשת כמו *בגלתיאה העולה מן הים Galatea* לרפאל סנצ'יו Raphael Sanzio 1512 או הקופידונים המוזהבים המלווים את האוהבים המגיעים לאי האהבה *בונסיעה לאי סיטרא* *Pilgrimage to Cythera* לאנטוני

ואטו Watteau Antoine 1717. החיבור בין האנושי למלאכי בולט גם ביצירתו של רמברנדט המלאך עוזב את משפחת טוביה *The Archangel Leaving the Family of Tobias* 1637.

כאמור, ההתייחסות למלאכים באמנות המודרנית אינה שכיחה. במיוחד לא זו שמקורה בגישה האמונית או הטרנסנדנטלית. מארק שאגאל האמן היהודי המודרני הידוע בגישתו האופטימית לחיים, לטבע ולקוסמוס, שונה גם בהתייחסותו אל נושא המלאכים הממלאים רבים מבדיו. הוא מציירם מתוך אמונה בקיומם ובנוכחותם המלווה את חיינו כאן עלי אדמות. לעתים המלאכים מייצגים את המטאפיזיקה ולרוב אינם מעוררים יראה או מסתורין, אך הם בעיקר תולדת הפסיכולוגיה האישית שלו - עולם הדמיון, החלומות והפנטסיות המקבל ביטוי אמנותי. פעמים שהוא מודע ופעמים שהוא בלתי מודע. לרוב אין הם באים בהקשר לנושא דתי ואין הם רוחניים. הם החזון הפנימי של שאגאל ועבורו החיבור בין האנושי למלאכי טבעי מאוד. באדם ובמלאך יש יכולת להכיל האחד את השני. גם אצל שאגאל קיימת ההבחנה בין מלאכי בשורה למלאכי מלחמה. כמו אחרים הוא אף מרבה להתייחס אליהם כאל דמויות אנושיות, מכונפות, לרוב עדינות ונשיות המשמשות גשר אל המעל ומעבר. הם מחזקים ונותנים תקווה, השראה וערך מוסף למציאות.

מטרת מאמר זה היא לבחון מלאכים המשמשים מוטיב חוזר בגלריית שאגאל חוץ מציוריו התנ"כיים שבהם תפקידי המלאכים ידועים מראש ומוגדרים. אלה מתחלקים לשתי קבוצות: האחת המביאה בשורה והשראה בתחומי האמנות והאהבה - והשנייה זאת הגורמת מלחמה וחבלה. כחלק מפענוח והבנת עולמו של מארק שאגאל יש לבדוק את גישתו ויחסו אל המלאכים, הופעתם, התנהגותם ותפקידיהם, את שבירת המחיצות וביטולן בין הבאים מעולמות עליונים ובין העולם האנושי. בו בזמן יש להתעלם מהגישה המקובלת והטבעית של חלל וזמן.

"נולדתי מת"¹¹ כך פותח שאגאל את חייו ומכריז על כך בספרו האוטוביוגרפי *חיי*. אך טבעי הוא כי מי שהוזר מן העולם הבא ומן המתים ברגע הולדתו, ומי שכבר היה לו סיג ושיח ומגע עם עולמות אחרים יהיה קרוב למלאכים, ידמיינם וייתן להם ביטוי וצורה פלסטית בציוריו. ניתן להוסיף לחוויה מוזרה זו את שורשיו היהודיים החסידיים, שמקורם בעיירה היהודית ויטבסק ובמיסטיקה היהודית, בהתעלות הנפש והרוח, בסיפורי צדיקים ובמסתורין. לכך מתווספות האמונות הטפלות, האמרות העממיות והציוריות הרווחות בשפת האידיש ב"שטעטל" שספג אותן בילדותו.

מזיכרונותיה של בלה לימים אשתו המתארת את רשמיה מפגישתה הראשונה עם שאגאל ניתן ללמוד על הרגשתה בעניין בואו מן המעל ומעבר. "הדלת נפתחת ללא קול. גבי בוער. אני נטועה תחת. מסומרת. מפחדת להסתובב. להבה כמו רודפת אחרי. אני רואה אותה גולשת לאורך הקירות. פני גבר צעיר מגיחים. פנים לבנות

Marc Chagall, *My Life*, Peter Owen Limited, London, 1957, p. 10. 11

כמו הקיר... כשעיניו ננעצות במבט חודר, הן כחולות, הן באו מן השמיים'. אזכורים אלו של 'להבות', 'נטועה תחתי, מסומרת', השיחוק האוחז ביישותה של בלה, לנוכח מופע שמימי זה, עושים את מפגשה הראשון עם בעלה לעתיד להתגלות אמיתית, היפקדות על ידי מלאך... ההתייחסות השמימית הופכת את בנו של זאכר, שכיר המליחים, למלאך אמיתי"¹². גם שאגאל הוסיף את קרבתו לאוכלוסיית הרקיע בציינו: "ידי היו רכות מדי... הייתי חייב למצוא איזשהו עיסוק מיוחד, סוג של עבודה, שלא תרחיקני מהשמים ומהכוכבים, ושתאפשר לי לגלות את משמעות החיים"¹³.

בכדידות *Solitude* 1933–1934 ציור סמלי המייצג את התקופה שבה עלו הנאצים לשלטון¹⁴ על רקע אווירתה וחללה הקודרים של ויטבסק, עיירת ילדותו של הצייר, יושב על הקרקע יהודי בעל פאות וזקן שחור מהורהר ומודאג עד ייאוש בתנוחה מלנכולית.¹⁵ היהודי מרגיש אבוד, זר, נזנח, בלתי רצוי ונראה מנותק מסביבתו כפי שחש שאגאל בצרפת בתקופה שבה בישרו לו תחושותיו רעות ואת העתיד להתרחש. על-כן הוא אוחז בספר התורה או ליתר דיוק נאחז בו ונצמד אליו בחרדה. מיקומו מחוץ לעיר רומז לכך שהיהודי כבר אינו רצוי בערי אירופה. טלית לבנה - על רקע המעיל השחור המסורתי - עוטפת אותו בקדושה כבתוך בועה ומעניקה לו מחסה המסוכך עליו מפני הרדיפות, הגירוש, הנדודים והאסונות. אלה רובצים לפתחו ונרמזים בסערת העננים השחורים התולים מעל ה"שטעטל" והעיר על בתיה וצריחי כנסיותיה האפופים עשן.¹⁶ סכנות אלו הן תבנית חוזרת לפרעות שהיו מנת חלקן של העם היהודי לאורך ההיסטוריה. חששותיו ודאגותיו של היהודי בכדידות נטועים ברקע התקופה שהרי הדי השואה והצורך הנאצי כבר עומדים ותלויים בחללו של עולם.¹⁷ הציור מבטא את רגשות שאגאל ורבים מבני עמו באירופה

12 סידי אלכסנדר, שאגאל, תרגום: שלומית קדם, לדורי, תל אביב, 1990, עמ' 68.

13 <https://www.saylor.org/site/wp-content/uploads/2012/02/ARTH208-2.2.3-Marc-Chagall.pdf>

14 Benjamin Harshav, *Marc Chagall and His Times, a Documentary Narrative*, Stanford University Press, Stanford 2004, 436-437:

"במכתב ששלח לחברו מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל אביב, בשנת 1934 הוא כתב: '...המהומה הפוליטית, הרדיפות של ההיטלריסטים, אלה יכולים למחוק את גופנו (אנו רגילים לכך), אך רוחנו רעננה ובלתי חדירה, כפי שתמיד הייתה וכפי שתמיד תהיה'".

15 Ziva Amishai Meisels, *Depiction and Interpretation*, I chapter 2, Pergamon Press, Oxford 1933, 22:

"רובד נוסף של משמעות מוסף לציור זה כאשר המקור ידוע: ספרו של Geertgen tot Sint Jan *ג'ון הקדוש בטבע הפראי*, יושב ג'ון בדיוק באותה תנוחה, מלווה בסמלו, טלה לבן - ההשראה לפרה הלבנה המנחמת של שאגאל. ללא ספק ראה שאגאל את הציור...בשימוש בציור שחש כי ייצג את התרבות הגרמנית כמקור ל**לדידות**, גרם הוא להזדהות בין אותה תרבות ובין מורשתו היהודית, בדיוק באותו זמן בו חש הוא כי היהדות אימה על ידי נוצרים גרמנים. בזמן שזהות זו הצביעה על חוסר הגיון באידאולוגיה שמאחורי איום זה, לא הפחית הדבר בשום צורה את הבידוד חסר התקווה של הקרבן העתידי".

16 שם: "היהודי ממוקם על רקע המחבר בין בתיה הקטנים של ויטבסק ובין הכנסיות בעלות הכיפות הירוקות עם המגדלים הגותיים של כנסייה צרפתית או גרמנית. כך, גורל היהודי מופיע אל מול רקע מזרח ומערב אירופה: נדמה שהוא נזרק משתייהן - פליט המבכה את מר גורלו אך אינו מסוגל להימלט".

17 James Johnson Sweeney, *Marc Chagall*, The Museum of Modern Art, New York 1969, 60:

כאשר גרמו החוקים האנטישמיים לחייהם להיות בלתי צפויים ובשל כך הם נמלטו מארצותיהם על מטלטליהם. עיצבונו העמוק וההתהומי של היהודי הבודד בציור גלום בשפת גופו: היד התומכת בראשו - תנוחה העוברת כחוט השני באמנות כתבנית איקונוגרפית,¹⁸ מאז הנביא *ירמיהו מקונן על חורבנה של ירושלים* - 1630 לרמברנדט. למרות הקשר האיקונוגרפי הרגע שבו עוסקים שני האמנים שונה במהותו: בניגוד לירמיהו המתאבל על העבר, היהודי השאגאלי חרד מפני העתיד והחורבן המתרגש לבא.¹⁹

בניגוד למצב השכיח שבו נכפו על היהודים הפרדה, הסתגרות וניתוק מהחברה, נדמה כי בציור זה ניתנה הבחירה בידי היהודי והוא העדיף להתבדל מן העולם החיצון בעזרת אמונתו הדתית. אין עדיין בציור כל עדות לגורם חיצוני הכופה את הבדידות על היהודי. בתקופה הזאת על אף הגזרות ומוראות השואה המהדהדות באופק עדיין היו קיימות אפשרויות לשינוי המצב ואף למילוט. יהודי זה אינו נחלץ לעזרת עצמו אלא שם מבטחו בישועה שתגיע מהשמיים. הוא הסובל אך הסביל מדי מלהחליט על שינוי מצבו וגורלו. טלית מגוננת זו אף מבודדת אותו ומונעת את חשיפתו לאפשרויות ההצלה המקיפות אותו. בציור נרמז כי אילולא היה מסתגר בדלת אמותיו ולו פתח במעט את טליתו הוא היה מאפשר יצירת קשר עם הפרה - סמל לדמות הנשית ביצירתו של שאגאל.²⁰ עינה האנושית הנוגה והבעתה העגומה דומה לשלו וצבעה הלבן מקביל לצבע טליתו. כמו כן היה פוגש בכינור - כלי נשמה יהודי טיפוסי שציליו היו מנחמים ומרוממים את נפשו. לו התיר מעט את הטלית ולו הפנה ראשו כלפי מעלה, היה מבחין אף במלאך הלבן נושא הבשורה. זה פתח "צוהר" כחול בהיר לתקווה נצחית בים הקדרות השחור.

¹⁸ "למעשה עם ציור כמו *כדידות* מתחילה להופיע בעבודתו אווירה נבואית ורחנית שלילית כאילו משהו בתוכו היה רגיש להתפתחויות שמכל הכיוונים סללו את הדרך לטרגדיה העתידה להתרחש כעבור שש שנים".

¹⁸ מרים ריינר, "המשכיות 'האיקונוגרפיה היהודית'", יד ושם 3 (2009) 34: "כדי ליצור איקונוגרפיה המתאימה למצב החדש, השתמש שאגאל במודלים המוכרים הן מהאמנות היהודית והן מהאמנות הלא יהודית. כפי שנראה להלן, שימוש כזה עשו גם אמנים יהודים אחרים. מטרתם הייתה ליצור שפה חזותית חדשה אך מוכרת שתבטא את דאגתם ותעלה את מודעות הציבור לסכנות שעומדות בפתח".

¹⁹ מירה פרידמן, "הנביא ירמיהו ביצירתו של שאגאל", כעת, כרך א' (תשע"ד) 133: "ידוע ששאגאל אייר את ספרה של בלה נזות *דולקים* 1946 ועיטר את הפרק על תשעה באב ברישום הדומה מאד לציור *כדידות*. הפרק מסתיים במלים: "איכה ישיבה בדר" - מלות הפתיחה של מגילת איכה המיוחסת לנביא ירמיהו. "רישום זה כמו גם הציור *כדידות* מתארים את ירמיהו האבל המקונן על ירושלים שחרבה, אם כי גם ברישום ניכרים בברור ציחי הכנסיות של ויטבסק, שכן בדומה לריבות מדמויות התנ"ך שלו תאר שאגאל גם את ירמיהו כיהודי בן העיירה על רקע עיר מולדתו הוא - ויטבסק".

²⁰ מירה פרידמן, "הנביא ירמיהו ביצירתו של שאגאל", 134: "עיון באוצר האגדות של המדרש היהודי המפרש את מגילת איכה מבהיר צירוף מוזר זה של האבל על חורבן ירושלים והגירוש ממנה ביחד עם הפרה העליוה". במדרש ("איכה רבה" א, טו) מסופרת אגדה על יהודי שחרש במחרשה רתומה לפרה ביום שבו נכנס האויב לעיר והחריב את בית המקדש. לפתע הפילה הפרה עצמה לארץ וסירבה להמשיך ולחרוש. לכשהכה אותה שמע קול האומר שהפרה צועקת על חורבן הבית ועל המקדש שנשרף. לאחר זמן מה עמדה הפרה על רגליה ורקדה ושמחה, והקול בישר לו שבשעה זו נולד המשיח. נראה ששאגאל הכיר מדרש זה שיש בו מן הנחמה על החורבן והוא תאר את הפרה השמחה ורוקדת כמנגנת".

בתקופה הזרועה טלטלות וזעזועים שלושה גופים בלבן אמורים להקל על המצב ולנחם את היהודי: הטלית, הפרה "המנגנת" ויותר מאלה המלאך. יש האומרים כי סטה ממסלולו המקורי בכיוון היהודי ונטשו עקב התעלמות זה ממנו.

היבט סוריאליסטי רב מבע שמקורו בתת-מודע²¹ הוא מלאך המלחמה האדום, המנוסה והשוואה במלאך הנופל *The Falling Angel* 1922-1933-1947 השונה ויוצא הדופן בהופעתו החיצונית ובתפקידו מהמלאכים הרווחים ביצירת שאגאל. על חשיבות נושא אימתני זה עבור הצייר מעידה התייחסותו ליצירה זו בשלוש תקופות שונות בחייו. בקטלוג המופיע בסוף ספרו של פרנץ מאייר שאגאל, מופיעות שתי הכנות הקודמות לציור הסופי: הראשונה מספר 369 ובה נראים ניצני הנושא והיהודי האוחז ספר התורה בולט בחשיבותו. השנייה מספר 613 ובה מופיעים כבר רבים מהמוטיבים המרכזיים המופיעים בגרסה האחרונה אך עדיין בהבדלים ניכרים. כאמור, בניגוד למלאכי הבשורה האופטימיים מטבעם פורץ כאן בפתאומיות מלאך החבלה והאסון מתוך שחור הלילה בדמות אישה חושנית באדום לוחט וחודר אל תוך המציאות הארצית בזורעו הלם, בלבול וכאוס סביבו. במציאות הרסנית כאוטית זו הרווייה מוטיבים שאגאליים ככזרם התודעה נמלט יהודי מזוקן השומר על ספר התורה; אחר נודד והצורר על גבו, יונק מתגעגע, צלוב עוטה טלית; אם מחבקת את ילדה. הכפר, הכינור, גרמי השמים ושעון המטוטלת נוכחים ב"רעידת האדמה" שהממה אותם בעוצמתה ב-10:10 לפי שעון השאול. ואולם קיימת תקווה: הילתו של ישו מאירה כמגדלור ונר השבת בפמוט דולק וזוהרו מאפיל על החשיכה. בתוך הגיהנום ייתכן שמציצה טיפת גן עדן.

המלאך הסוריאליסטי המטיל חיתתו על כל הסובב אותו צונח או מופל פנימה בריחוף הפוך, בסחרור ובחוסר שליטה דרמטי. אף הוא הלום וכנפיו הפרושות חותכות את החלל כמדחפים לוחטים.²² שערו הסתור מתעופף, ומכסה על עינו האחת, ואילו השנייה פקוחה לרווחה ומבוהלת. פיו חצי פעור בבעתה. פניו מעוותות מפחד. הצורות הקוביסטיות בשמלת המלאך מעצימות את תחושת הפתאומיות והתנועה. הצבע האדום מצביע על אש לוחטת,²³ שורפת, מכלה ומשמידה. המהומה הכללית משנה את סדרי בראשית. המלאך בעל הכנפיים המשוונות והשעון בתוך אחת מהן מצויים חלקית מחוץ לציור, ורומזים כי טרם תמה הקטסטרופה היקומית טרם הסתיימו הפורענות וזוועות המלחמה. טרם חדלו האיום, האימה האפוקליפטית והאלימות. זהו מצב ארכיטיפלי של הרס עולמי ומוחלט - השטן בכל הדרו. הזמן עמד מלכת.

Franz Meyer, *Marc Chagall*, Harry N. Abrams, New York, 1964, p. 489 21

Franz Meyer, *Marc Chagall*, p. 489: 22

"המלאך אינו משתתף פעיל. אופיו-טבעו השטני הנו פאסיבי."

Franz Meyer, *Marc Chagall*, p. 489: 23

"להבה ללא שובע המאיימת על הכוחות השפויים של החיים."

בניגוד להיבט הטראומטי המטלטל באים האינטימיות ועומק הרגש של הזוג הישוב על ספסל *בהאוהבים The Lovers* 1929. כאן שאגאל מתאר רגע אישי ביותר ואינטימי, שחולקים האוהבים הצמודים זה לזו. על רקע הבית וחלקת האדמה הירוקה, הרעננה והמגודרת, בעל החיים והספר יושבים ולקראתם משייט מלאכם הפרטי. זהו המלאך המאשר את האושר והשומר עליו. לובנו של המלאך מושפע מזוהרו של הירח העגול - סמל לשלמות - המשפיע מאורו על הזוג ועולמו כאילו היה הוא מרכז היקום.

נושא האהבה השכיח ביצירת שאגאל משולב לעתים בנוכחות מלאכי בשורה.

כמאה שנה לאחר שצויר נחשב עדיין *פורטרט כפול עם כוס יין Double Portrait with Wine* 1917-1918 פייצוג הלירי של אושר הנישואין וניצחון האהבה ובו שלובים עומק, עוצמה וביטחון ושניהם מצויים במצב אקסטטי. המרכיבים שנמהלו יחדיו ויצרו את האהבה הייחודית של הזוג שאגאל, כללו מעבר למשיכה העזה ביניהם גם אהבה רומנטית, הערכה אישית, התחייבות הדדית, ערכים משותפים ועבודה בלתי פוסקת. זאת אפשרה להם להתאחד בקשר אידיאלי שנמשך עד לפטירתה של בלה עשרים ותשע שנים אחרי כן.

מצד אחד בצויר משמשת בלה עוגן כצוק איתן, ומצד אחר בסיס להתרוממות רוחו של שאגאל.²⁴ לבושה בשמלת כלולותיה היא עומדת ושתי רגליה נטועות בוויטבסק המופיעה בקנה מידה זעיר. בעיקר זו הרשמית על גשריה, הקתדרלה ונהר הדווינה. על כתפיה "רכוב" שאגאל לבוש מקטורן באדום עז וחולצה ירוקה - צבעים עליזים ופוביסטים הבולטים במיוחד על רקע לובן שמתה. הבעתו של החתן כשל ליצן מרומם-רוח אולי שיכור ולא רק מיין אומרת שמחה, תקווה, אופטימיות נטולת מיצרים בעודו מכסה בשובבות את עינה של כלתו בידו הימנית. כאן נתפשת בלה כעמוד במקדש המשפחתי והוודאות הפנימית שבה תומכת במבנה חייו של שאגאל ובשורשיו הטמונים בביטחון שוויטבסק מעניקה לו. האווירה הנוצרת היא של הרמוניה, עליזות וחיוניות. ידי השניים משקפות את תכונות בני הזוג: שלה אומרות חגיגיות ואלגנטיות. האחת עוטה כפפה לבנה כיאה למעמד המכובד, והאחרת אוחת במניפה בה שולט הצבע הסגול - צבע הפיוטיות השאגאלי - התואמת בצבעה חלק מבגדה של הכלה. את העליצות וההתלהבות הללו השולטות בסצנה ואשר נמשכו לאורך חייהם המשותפים, ניתן לחוש בידו המורמת אל-על בעודו משיק כוס יין לכבוד אירוע הכלולות וחיי האהבה. כל תפילותיו ותקוותיו לעתיד מזהיר כלולות בתנועה זו ובנוזל האדום.

כדי לבטא ביתר שאת את אחדותם, מגיח, בתנופה ובאלכסון, מלאך צעיר המשייט מעל שניהם ומשמש "כיפה" או "הילה" החותמת את רגשות השניים. הדמות

24 Franz Meyer, *Marc Chagall*, p. 256:

"בדיוקן כפול עם כוס יין, הצייר חגג את החיים המלאים באחדותו עם בלה. מאפיין חדש באמנותו של שאגאל הוא יופי הפנים שכל תו בהם ספוג בחיים חמימים ופועמים".

המכונפת עוטה צורות קוביסטיות המוסיפות תנועה ודינמיות בסגול - צבע האמנות בסולם הסמלי של צבעי שאגאל. הסגול הדינמי הזה אשר שזור בו גם לבן, הוא הד לצבעי בגדיה של בלה. אולם גם צורות עגולות בירוק בהיר וכהה, סובבות את המלאך וקושרות אותו בכך גם למארק. לישות המכונפת מראה המזכיר את בתם אידה שנולדה שנה לאחר נישואיהם. היא המביאה עמה את הצלע הנוספת, ועל כן נעשתה אהבתם הזוגית משולש אהבה משפחתי. "שאגאל משתף את העולם כלו באושרו, במקומו את השמש משמאל וכוכבים נוצצים סביב המלאך החותם על האושר המשפחתי, ובימין - צעיף צהוב כשמש יורד לארץ - זהב השמים".²⁵

שאגאל ובלה כחתן וכלה המתרוממים קמעה מעל פני הקרקע כשבגבם מגדל אייפל במרכז, וה"שטעטל" משמאלם, מוקפים בשלושה מלאכים בחזונו הנישא עם מגדל אייפל *The Couple of the Eiffel Tower* 1938-1939. האחד בעל כנפיים לבנות צולל במהופך אל תוך בתי ה"שטעטל" ומחזיק פמוט בעל שלושה נרות דולקים סמל לשבת ולמועד. מלאך זה מסמל את ההיבט היהודי-אמוני-דתי. על רקע התרנגול המשמש ככלי תעבורה לזוג המכוונם בעזרת מקורו משובץ מלאך שני לבן בעל כנפיים. הוא אוהז כינור בידו האחת וקשת בשנייה. הוא משמש כשושבין לזוג הנישא בהביאו עמו את בשורת המוסיקה המסמלת את הרגש ושמחת הנשמה של הנישאים ושל העומדים לימין החתן תחת החופה. המלאך השלישי הוא בדמות אישה אדמונית וחושנית, עירומה ומלאת בשר בעלת כנף יחידה. זו מושפעת מן השמש החודרת אל תוך העולם האנושי בעודה נושאת עמה את זר הכלולות והברכה להצלחת בני הזוג. היות השניים מוקפים בשלושה מלאכים מעניקה חותמת טרנסנדנטלית המוגשת לזוג הצעיר.

מציאות ודמיון, טבעי ועל-טבעי, מתקיימים זה לצד זה בו-זמנית ביצירתו של שאגאל ובאים לידי ביטוי בשני הציורים הבאים העוסקים אף הם בנושא האירוסין והנישואין. בשנת 1944, שנת פטירתה של בלה, האמן מצייר את *ארוסה עם זר פרחים לבן* *Fiancée with White Bouquet of Flowers*. על רקע החופה האדומה מופיע זוג הנישאים, שאגאל ובלה, כזוג הרמוני והפרחים הזוהרים בלובנס בדומה להינומה הצחורה של הכלה תופשים את מרכז תשומת הלב. האמן ובירו מכחולו בדמות מלאך "עף" פנימה אל תוך הרקע הכחול הגורם לחוויה להיעשות זיכרון המשלב את שמחת העבר ותוגת ההווה. באירוע "משתתפים" גם ראש יונק וכלי מיתר - יסודות חשובים בחיי האמן. *בפרחי יום הנישואין Anniversary Flowers* 1947 צולל מלאך אל תוך התחום האנושי ונושא עמו ברכה לציור על הכן וידו אוהזת בפלטה ובצבעים. ידו השנייה המקבילה ליד האמן אשר בתחתית התמונה, אומרת הערכה וכבוד כלפי האמנות בהקבילה לתנועתו של הצייר שמחוות ידו היא כלפי האהבה. הקבלה זו יוצרת מסגרת וקשר בין האנושי לעל-טבעי. כמו

Aleksander Kamensky, *Chagall, The Russian Years 1907-1922*, Thames and Hudson, London, 1989, p. 298.

כן, שאגאל מחולל טרנספורמציות עד כדי שבירת המחיצות בין העולם המציאותי למעל ומעבר.

לזיכרונות ילדותו של שאגאל תפקיד בעל חשיבות רבה בהתפתחותו היצירתית, ומשום כך אף שלא נעשה דרך חיים חדר הכינור לעומק תודעתו האמנותית.²⁶ בצד מלאך התקווה, זה המנחם ומעורר נוסטלגיה, המלאך *בהכנר הירוק* *The Green Violinist*, 1924, מעלה על נס את המנוסה מהשגרה, ההתעלות עליה וההתעלמות ממנה שחווים הכנר ומאזיניו. בציור זה תפקידו של המחזיק בקשת בהנחיית מלאך ההשראה הוא לעורר, להלהיב ולהגיע עד שיכרון חושים.²⁷

ממדי דמותו של הכליזמר הארכיטיפלי הם חסרי מידתיות ביחס לסביבה והוא ממלא את הציור בעומדו על גגות העיירה הקוביסטים המחודדים. תחת רגליו מתוארת מציאות שגרתית חסרת דמיון ומעוף - בתים קוויים בגוני חום-אפור. פניו וידו הימנית ירוקות ומסמלות את המציאות שמסמל גם העץ הערום העקר.

הנגן מרוכז בנגינתו ובמוזיקה הבוקעת ממיתרי כינורו.²⁸ זהו הניגון היהודי שמקורו במוזיקה העממית ובזו של הרועים המרגשת והמרוממת את נפשו של הכליזמר ומעלה אותו לספרות של אקסטזה. ההתעלות ניכרת בפניו האומרות היסחפות על כנפי הדמיון והתלהבות נטולת גבולות. על להט ומצב פנימי אקסטטי זה מעיד פיו המעוות ועיניו כמו פאותיו הפרועות המתעופפות לצדדים. סוגה מוזיקלית זו אשר ליוותה אירועים חשובים בחיי הפזורה היהודית הייתה ליסוד מאחד בין חברי הקהילה ביצירותיו. בשל כך נעשתה נוכחות הכנר חיונית בפרט כשהחסידות דבקה באמונה כי באמצעות הזמרה והריקוד ניתן לטהר את הנשמה ולתקשר עם אלוהים. הנגינה מספרת על הגורל היהודי, צלילי הכינור בוקעים והלחנים זורמים בשמחה או במלנכוליה רווית סבל. הכלי בקולו האנושי מפיך מתוך מסתורין מיתריו תפילה, תחינה ואנחה היוצאות הישר מן הלב והתווים "מתפייסים" עם קשיי היומיום. והשומעים - נשימתם נעתקת, לבם מוצף ברגש ודמעוניהם זולגות.

הכליזמר חווה התמרה עזה בזכות המוזיקה הנובעת מהשראת המלאך המרחף ממעל העוטה סגול פיוטי כצבע מעילו של הכליזמר. המציאות המתנכרת והקווית למטה נעשית מעוגלת למעלה והעננים העגולים מרככים את אוירת הגגות

Mirjam Rajner, "Chagall's Fiddler", *Ars Judaica*, Department of Jewish Art, Bar Ilan University, Ramat Gan, 2005, p. 119:

"כפי שכתב שאגאל באוטוביוגרפיה שלו, חלומו היה להיות זמר מקצועי, כנר או רקדן ואכן למד זמרה אצל חזן, קבל שעורים בכינור משכן ורקד בחתונות".

Jackie Wullschlager, *Chagall: A Biography*, Alfred A. Knopf, New York, 2008, p. 36:

"הדבר אפשר לקהילות העניות במזרח אירופה, כמו זו של שאגאל, להמשיך בחיים חיוניים מעבר להשרדות היומיומית ולשנות את ההווה העגום לאידילוגיה".

Mirjam Rajner, "Chagall's Fiddler", p. 117: "באמנתו של שאגאל, תפקד הכינור כמטאפורה ליהדות. המוסיקה בכלל והכנר בפרט".

הזוויתיים ומכתרים את ראשו של הכליזמר. ידו הלבנה מעידה אף היא על הספרות הרוחניות שבו נמצא הכנר - תרומת המלאך.

"לפתע, נפתחת התקרה וישות מכונפת יורדת בהמולה רבה. רעש משק כנפיים רוטטות. אני אומר לעצמי: 'מלאך'! אני יכול לפקוח את עיני. האור זוהר ומסנוור מדי... המלאך עולה ועובר דרך הפתח בתקרה כשהוא נושא את כל האור והאוויר הכחול. שוב חשוך. התעוררתי. ציורי ההתגלות הביא בעקבותיו את החלום."²⁹

מבעד לחלון הסטודיו חודר מלאך - ישות מכונפת - ביצירה *התגלות Apparition*³⁰ 1918–1917. מתוך המציאות פוסעת בצעדי ריקוד מרחפים מעל עננים סופרמטיביים המוזה התופסת את מחצית הציור בכחולים מרצדים. זוהי ההשראה - מלאך, מיזוג של גבר ואישה, הבא מעולמות עליונים והמרווה את הסטודיו באור שמימי שקוף ורוחני. הודות לכנפיים הגדולות והמשוננות הפרושות לצדדיה והמשוות לה קלילות מקבלת היא דגש מיוחד: שמלתה השמימית בעלת הנפח ועשוית הרבדים מזכירה את צורות העננים הפזורים על רצפת הסטודיו ונושאת עמה תנועה ורוח לתוך החלל שאליו היא חודרת. תסרוקתה ותנועותיה מסוגננות ומייחדות אותה בעודה עוטה כחולים ולבנים - צבעי הרקיע הרוחניים. האמן המופתע המפנה ראשו לתופעה יוצאת הדופן עצר מלאכתו: הבד על פן הציור ריק חוץ מפתח אור הנפער בדומה לאירוע ברגע ההתגלות עת ממתין האמן למוזה שתפרך את אמנותו. בתמונה זו מתרחש מפגש בין מלאך לצייר, פנים לחוץ, מציאות לדמיון, מעלה למטה, טבעי לעל-טבעי ובין שאגאל למקור השראתו.³¹

בעירוב התחומים שעורך שאגאל בין האנושי לטרנסנדנטלי הוא מעמיד בציור זה את עצמו כצייר ואת אמנותו במקביל לישות המכונפת הבאה מלמעלה. הקבלה זו מעניקה לו ולאמנותו תכונות ויכולות מלאכיות וגורמת למקורות השראתו להיות מוזנים הישר מעולמות עליונים. הוא אף מרהיב עוז ומציג דמיון פיזי בינו לבין המוזה ומקורה בעולם הטרנסנדנטלי. משתקפת כאן הערכה עצמית נועזת בעודו מתאר את עצמו לא רק כעלם צעיר מסוגנן, חטוב, אלגנטי, גבעולי ובעל תכונות רקדן, אלא כשרוי בספרות עליונות מוצפות כחולים במקביל למלאך: שניהם בפרופיל, תסרוקותיהם בעלות התלתל הצונח על המצח מעוצבות וקוביסטיות; תנוחות ידיהם - אחת כלפי מעלה ושניה כלפי מטה ותנוחות רגליהם דומות. גם תלבושותיהם הקוביסטיות וקרקע העננים המשותפת מרחיבות את הדומה ביניהם.

Marc Chagall, *My Life*, P.102 29

ב-1924 חזרה מעין ואריאציה על הנושא בציור *Vision חיין* המדגיש את ההקבלה בין האמן לישות המכונפת.

Jackie Wullschlager, *Chagall: A Biography*, p. 225: 31

"...אף על פי ששאגאל ויתר על תפקיד רשמי, הוא נסחף על ידי רוח המהפכה: 'המהפכה הפריעה לי'. ההתגלות... קולטת את התחושה של המהפכה הפורצת לתוך חייו הפנימיים של האמן... על מחצית הבד, באפור-לבן, שאגאל צייר עצמו יושב ליד כן ריק בחדר קלוטרופי - הכלא בעיר הצארית סנט פטרסבורג...!"

מפגש הישות האלוהית עם האמן שזה עתה עצר את פעולת הציור מודגש בקירוב שני קודקודי המשולש למרכז הציור: הבהירים מזה והכהים מזה. גישה זו אינה מקרית מאחר שבעומק נשמתו האמין האמן שיצירת אמנות מקורה באלוהי.

במתווה *להתגלות משפחת האמן Apparition of the Artist's Family* 1935–1947, מגדיל לעשות שאגאל בהציבו ישות בעלת כנף החודרת לתחמו של האמן בתנופה אלכסונית ממעל והמדגישה את המעמד המרגש ומצויה בדו שיח עם הצייר. זה פונה אליה ומחכה למוצא פיה בעודו מצוי גבוה מעל גגות ויטבסק ליד כן הציור עם הפלטה ומכחולו ושם מתקרב הוא אל הספרות העליונות.³² גם *בהתגלות משפחת האמן* 1935–1947, יצירה שנותרו ממנה צילומים בלבד, שאגאל מתאר את עצמו וחלק מבני משפחתו (שאינם עוד בין החיים) בסמוך למלאך בעל כנפי-זהב על רקע אפוף להבות אש.

החיבור בין שאגאל כצייר לדמויות מכונפות ולהצגת עצמו כמנהל דו-שיח עם עולמות עליונים הנו מוטיב חוזר ביצירתו. ראיית עצמו כמלאך המביא בשורה חוזרת בתחריט *החזיון Vision* 1925, שהוא מעין אסוציאציה חופשית לציור *התגלות*. למוטיב זה זיקה איקונוגרפית לנושא הבשורה הנוצרית אלא ששאגאל ניכס מוטיב זה לעצמו והפקיעו ממשמעותו הדתית. בתחריט המירה השהייה בחיק הטבע את הסטודיו, ואת הקומפוזיציה המפורטת והמוקפדת המירה גישה קלילה ומתוכננת פחות.³³

אין זה מפתיע שמלאכים משמשים כמוטיב חוזר ביצירת שאגאל הטוהו תדיר את הפנטזיה באריג חייו היומיומיים שבו אוהבים - מרחפים, כנרים - מרקדים על גגות ושעוני מטוטלת - משייטים באוויר כחלק מהשגרה. *במלאך עם פלטה Angel with a Palette* 1927–1936, שם שאגאל בידי המלאך מכחולים וצבעים והמלאך מקבל את פניו של הצייר כלומר את דיוקנו העצמי ואת משלח ידו. כך מצטייר האמן כסוג של שליח או נביא. הצייר קיבל על עצמו אפוא תפקיד של מנחם, מזהיר ומתריע על סכנות אורבות. שאגאל מאמץ לעצמו את תפקיד המלאך ומתאר את האמן כבעל תכונות מלאכיות המקבל השראה מעולמות שמימיים בהפכו לישות מכונפת. בנוסף לזווית ראייתו את העולם האנושי בסמוך ובשילוב המלאכים, הוא אף מגדיל לעשות

The Bruce and Ruth Rappaport Collection, Tel Aviv Museum of Art, 2007, Nehama Guralnik, (ed.), p.76: 32

"פסטל זה נוצר כעבודת הכנה לגרסה הראשונה של הציור *התגלות משפחת האמן* מ-1935 בקירוב, שנותרו ממנה רק צילומים. על גבי גרסה זו צייר שאגאל את הגרסה הסופית - קומפוזיציה רחבה יותר, שמיוצגות בה דמויות ממשפחת האמן לצד מוטיבים רבים אחרים המופיעים ביצירותיו... בזיכרונותיו שנכתבו בתחילת שנות העשרים נזכר שאגאל בחלום שחלם בתקופת לימודיו בסנט פטרסבורג, חלום אשר הווה מקור השראה לגרסה הראשונה של נושא ההתגלות: ...חשן. לפתע התקרה נפרצת, ודמות מכונפת יורדת במהומה ושוטפת את החדר בתנועה ובעננים. רשרוש של כנפיים מנפנפות. חשבת - מלאך. אני יכול לפקוח את עיניי - אור בוהק... ואז התעוררתי. ציורי *ההתגלות* מתייחס לחלום זה."³³

גם *במלאך הכחול The Blue Angel* 1930, מודגשת קרבה בין האמן למלאך שהוא חלקו אנושי, חלקו מלאכי וחלקו נימפה עת עומד הצייר מול הכן סמוך לכנף הבהירה. 33

בתארו מלאכים כבני אדם ובני אדם כמלאכים. בכך מסתמנת שבירת המחיצות בין העל-טבעי לאנושי בהיותה חלק משגרת היצירה השאגאלית.

מלאכי שאגאל נראים בכל מקום, מצב וזמן. יומרתו מתגברת ועולה בתיאור משפחתו הקרובה ביותר - כמלאכים.

בשניים בפברואר 1962 שייטו מלאכים הקרובים לאמן, הפעם במלל ולא בצבע ולא על בדיו כי אם בשמי מדינת ישראל. בטקס חנוכת שנים-עשר הוויטראזים בבית הכנסת של בית החולים הדסה עין-כרם בירושלים נשא האמן דברים ואמר: "במשך כל התקופה בה יצרתי חלונות אלה, הרגשתי כיצד אמי ואבי עומדים מאחורי ומלווים אותי בעבודתי".

הוריו של מארק שאגאל נעשו שוכני מרום עשרות שנים קודם לכן ובהיותם שוכני עולם האמת היו הם מלאכים.

על התייחסותו של שאגאל אל בלה אשתו כאל מלאך ניתן ללמוד מתיאורו אותה שעה שהוא מציין את האוויר הכחול שהיה כה משמעותי עבורו לאורך שנות יצירתו: "די היה שאפתח את חלוני, ואוויר כחול, אהבה ופרחים נכנסו עמה".³⁴ וזאת בשל עיניה הכחולות. בהיות האוויר הכחול משותף לשתי הדמויות זו היוצאת – המלאך; וזו הנכנסת - בלה, עולה המסקנה כי בלה היא אכן מלאך לתפישתו. שניהם קשורים לאוויר הכחול הזה מרכזי וחיוני עבור האמן וסיפור אהבתם.

בין השנים 1933–1936 שאגאל מצייר את מלאך עם כנפיים אדומות *Angel with Red Wings* המשמש בסיס שפיתח שאגאל בציור *הקונצרט הכחול The Blue Concert* 1945.³⁵ בציור הראשון בלב העיירה אשה-מלאך שמימית מהורהרת ונוגה בעלת כנפיים בצבע אדום, עטופת נוסטלגיה, עדינה ורגועה המשמשת תמרור אזהרה לסכנה האורבת ולמלחמה העתידה להתרחש. בו בזמן דמות המלאך משקפת את מצב היהודים בעת הזאת ומזדהה עמם על רקע פוגרומים שהתרחשו ותחושות "נבואיות" של האמן.³⁶ זהו מלאך המוזיקה הבא להיטיב את מצב היהודים במצוקתם בעזרת פריטה על מיתרי הכינור שהוא מאמץ אל לבו. שאגאל מציג את השנים הללו כקשות ליהודים ברחבי מזרח אירופה טרם פרוץ מלחמת העולם השנייה.

מאחורי כנפו הימנית של המלאך עוטה יהודי טלית, עטור תפילין, ספר תורה בחיקו והבעה מודאגת נסוכה על פניו. מצדו השני, סמוך לכנף השמאלית, יהודי נוסף נטול

34 שם עמ' 121.

35 Franz Meyer, *Marc Chagall*, P. 400

36 James Johnson Sweeney, *Marc Chagall*, The Museum of Modern Art, New York 1969, 60:

"למעשה עם ציור כמו *כדינות* מתחילה להופיע בעבודתו אוירה נבואית רוחנית שלילית כאילו משהו בתוכו היה רגיש להתפתחויות שמכל הכיוונים סללו את הדרך לטרגדיה העתידה להתרחש כעבור שש שנים".

שורשים נודד. תרמילו על גבו ומקלו בידו. חיי הדוחק היומיומיים³⁷ מתוארים באמצעות גברים ונשים העוסקים במסחר זעיר ועושים לפרנסתם שעה שהם מציעים את מרכולתם וממלאים את כיכר השוק. המלאך ממלא במרכז בעצם נוכחותו את רובו של הציור. על רקע לבו מונח כינור ה'מספר' את סיפור העיירה היהודית הפרושה בגב המלאך האמור להפיח תקווה בלב האוכלוסייה.³⁸ המוזיקה אמורה לרכך את הגלולה המרה שהיא מנת חלקם של העוברים והשבים ולהמתיק את תנאי הגולה. במיוחד של הנוכחים במעמד החתונה ושל הזוג הנישא. בציור השני, *בקונצרט הכחול* בדומה לקודמו לאחר תום המלחמה, מזכירה דמות המלאך את בלה אשתו האהובה שנפטרה ב-1944 ואת דמות בתם. בציור מורגש עד כמה חסר הצייר את אשתו, וכי בה בעת נעשה זכרונו הפרטי זיכרון קולקטיבי בהקשר למלחמה המתבטא בעיקר גם הפעם בכנפיים האדומות. בתוך אלו נמצאים גם ילדה ודמות הפוכה צוללת כאחוזת בלהות - אירועים החוזרים כהד במלאך הנופל. בעת שיפרוט המלאך הנשי, העדין והרגוע העטוף נוסטלגיה, על מיתרי הכינור *בקונצרט הכחול* הוא ירטיט את לב השומע ב"פורטו" על נימיו. וזאת, מאחר שהניגון הוא מסע מופלא אל נבכי הנפש, הסוחף אותה לחוויה פנימית עמוקה או לעתים למנוחה. הלב מתמלא כיסופים וערגה, אהבה והשתוקקות למחוזות רחוקים. הצלילים משככים כאב, מרגיעים צער ומשכיחים מועקה ומצוקה. הרקע הכחול הכלול בשם היצירה מקורו בחלום שבו ביקר המלאך את שאגאל ואז נשמע משק כנפיו המתואר בציור *ההתגלות* ובעטיו אמר האמן: "נפש כחולה מציפה את ציורי".³⁹

אהבה ממבט ראשון של נערה בת ארבע עשרה וגבר צעיר בן עשרים ואחת, הנמשכת ל"נצח" (עשרים ותשע שנים) עד פטירתה של בלה בשנת 1944, החלה רשמית ב*חתונה The Wedding* 1918. יד החתן בחליפה השחורה ובכובע מונחת על כתף הכלה, בשמלתה הצחורה ושביסה הארוך, ואילו יד הכלה הנתונה בכפפה לבנה מונחת על מותניו של החתן. כנר על ענף עץ משמיע ניגונים. בזינוק לעתיד ממקם שאגאל את בתו אידה מעליהם. היא תיוולד שנה לאחר מכן. תיאורה הוא כמלאך אדום המגיע בריחוף והסומך את זרועותיו על ראשיהם בעודו מאציל הוא את ברכתיו לעתיד משותף מאושר על מארק ובלה הצמודים באהבתם ביום כלולותיהם. גורלה של חתונה זו הוא נישואין מאושרים שהשתתפו על עומק, הערכה

Liliy Garifullovna, Gulnara Ibragimovna, Musical Images as a Reflection of the Artistic Universalism of Marc Chagall p. 71:

www.cclbsebes.ro/docs/.../06_LGSafullina_GIBatyrshina.
 "מוזיקה שווה לתפילה. היא מביאה להשלמה עם קשיי הקיום היומיומי ופותחת דרך לספירה של האידיאלים הגבוהים ביותר".

שם עמ' 70: "הכנר הוא המרכיב העדין והפיוטי ביותר של המלנכוליה הנצחית והתקווה של העם... הכנר מגלם את הנצח והאל-זמני... פניו מגלמים את היסוד הרוחני יצירתי, את האנרגיה היצירתית של האמנות".

<http://fabiennefauritte.com>: <http://www.youtube.com/user/violinistfabiennef>

הדדית, נאמנות, ערכים משותפים, רומנטיקה וביטחון באהבתם למרות הפער בין מעמדם הכלכלי חברתי. אביו עסק במליחים - ואביה בתכשיטים.⁴⁰

ביצירתו האחרונה - ליתוגרפיה צבעונית - *לקראת אור אחר Towards Another Light* 1985 שצוירה יום לפני מותו⁴¹ מתגלים שני מלאכים. ראשון הוא האמן עצמו ביושבו אל מול פנ הציור עם הפלטה והמכחולים כמלאך המצייר את אחד הנושאים החביבים עליו והשכיחים ביצירתו - נושא האהבה - ועל הבד זוג נושא זר פרחים. גם הפעם הדמויות מזכירות את שאגאל ובלה, אלא שבניגוד לרוב ציוריו הם מוצגים בגיל מתקדם. שאגאל מכריז כאן על עצמו כצייר בעל כנפיים שכשרונו יוצא-הדופן נובע מ"המעל ומעבר" ואת השראתו הוא שואב ישירות מנגיעת המלאך בו. יתרה מזאת, הוא גם רואה בעצמו סוג של שליח ואמנותו היא מסר הבא מהעולם הטרוסנדרנטלי ובכך הוא מכתיר את עצמו למלאך. הרקע התכול בחלל חדרו (הסטודיו) מספק את השמים הרוחניים בשילוב הלבן המסמל את הרוחניות המוחלטת. כחיזוק לשמיים מופיע הצבע הכחול כצבע היחיד בפלטה. המלאך השני, זה המגיה מעל ראשו במעוף אלכסוני, מזכיר אף הוא את שאגאל ונוגע בשתי ידיו בקדקודו⁴² כסומך ידיו עליו. מגע זה יכול להתפרש כהשראה אלוהית שמקבלים האמן, מקורותיו הארס-פואטיים ויצירתו.⁴³ נוסף על כך, ייתכן כי תחושותיו המוקדמות של מארק שאגאל הדריכוהו בכיוון סוף מסעו ועלייתו לעולמות אחרים. אלה שבהם שוכנים המלאכים והשליח מ"המעל ומעבר" ובא להקביל את פניו ולסייע לו בדרכו למושבת המלאכים כמרומז אף בשם היצירה. שאגאל נפטר למחרת בעשרים ושמונה במאוס 1985.

40 נוספת חתן וכלה עם מגדל אייפל *Bride and Groom with the Eiffel Tower*, 1928, שוב מופיעה אידה בתפקיד מלאך צעיר החודר בתנופה מבעד לחלון הפריסאי בהציעו זר פרחים לזוג שאגאל ובלה.
41 Jacob Baal- Teshuva, *Marc Chagall*, Taschen, Hong Kong, 2008, p. 224
42 מוטיב זה מופיע אצל שאגאל הצייר הצעיר ביצירה היושב אל מול כן הציור עליו גם האוהבים צעירים יותר מביצירה האחרונה ומלאך צהוב כולו בעל שתי כנפיים מרשימות, מגיח מלמעלה וסומך ידיו על ראש האמן, וזאת ביצירה השראת האמן, *The Inspiration of the Artist*,
43 William C. Graham (ed.), *Catholic Studies in American Higher Education*, University Press of America Inc., New York, 2009, p. 79: "מארק שאגאל נתן למלאך מכחולים וצבעים להוכיח את אמנותו שהאמן הוא שליחו של אלוהים. לא כל אמן מעוניין במשימה אולם המלאך בציור זה קיבל את פניו של שאגאל; זהו דיוקנו העצמי הרוחני".

בידוד
Solitude
1934–1933

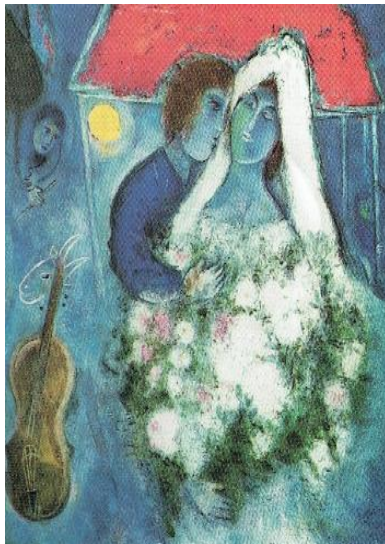
המלאך הנופל
The Falling Angel
1947–1933–1922

פורטרט כפול עם כוס יין
Double Portrait with Wine
1918–1917

האוהבים
The Lovers
1929

ארוסה עם זר פרחים לבן
Fiancée with White Bouquet of Flowers
1944

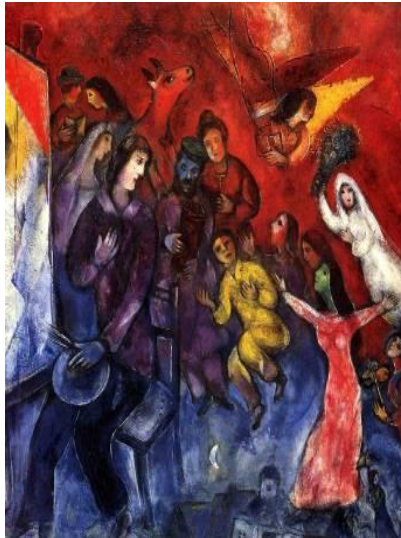
הזוג הנישא עם מגדל אייפל
The Couple of the Eiffel Tower
1939–1938

הכנר הירוק
The Green Violinist
1924

פרחי יום הנישואין
Anniversary Flowers
1947

התגלות משפחת האמן
Apparition of the Artist's Family
1947-1935

התגלות
Apparition
1918-1917

מלאך עם פלטה
Angel with a Palette
1936–1927

חזיון
Vision
1925

לקראת אור אחר
Towards Another Light
1985

הקונצרט הכחול
The Blue Concert
1945

H e m d a ' a t

Editors

Dr. Esther Azulay
Dr. Yeshaya Ben-Pazi

HEMDAT HADAROM

P.O.B. 412, Netivot 80200, Tel. 08-9937666, Fax. 08-9945532
ISSN 0793-3994